

**La margini și sfârșit de imperiu:
Tratatul româno-sovietic din 5 aprilie 1991 și consecințele
pentru Republica Moldova
(At the edges and at the end of an empire:
The Romanian-Soviet Treaty from April 5, 1991, and its
consequencis for the Republic of Moldova)**

Florin ANGHEL

Abstract. *The agreement of cooperation, good neighbourly relations and friendship signed at Moscow on the 5th of April 1991 between Romania and the Soviet Union replaced the old Treaty, concluded in 1970. According to the new document, Romania and the USSR considered themselves, in their mutual relations, as well as in the whole international community, in any event, as being States buddy. In this context, although the media have made the claim that the Treaty would be contrary to the interests of Romania and Moldovan SSR, President Ion Iliescu denied the charges, stressing that the Treaty was keeping in mind the processes affirming the sovereignty in the Soviet republics. On the other hand, the President of the Moldovan SSR, Mircea Snegur, declared that thanks to the specific relationships between Chișinău and Bucharest, the direct relationships with the Romanian State had been established even in the absence of the clause relating to Romania's ties with the Republics of the Soviet Union. The Romanian-Soviet Treaty has had a devastating impact on the image of Romania, on her political leaders, in the European capitals and among public opinion on both sides of the Prut River. In Chișinău, the reactions of the public opinion and of the national political forces were extremely vigorous. On 24 April 1991, the members and the sympathizers of the Popular Front also issued a Declaration concerning the Romanian-Soviet Treaty, in which the Treaty was described as being inappropriate, and was considered a challenging act to the fight for independence of Moldova. On the other side of the political barricade, The Communist Party from Moldova has warmly welcomed the signing of the Romanian-Soviet Treaty. Thus, the C.C. Secretary of the CPM, Ion Guțu, considered that the document signed by Presidents Iliescu and Gorbachev removed the odious scenario of the Union. However, the implosion of the Soviet Empire has removed permanently from the agenda the question of ratification and the entry into force of the Soviet-Romanian Treaty of April 5, 1991.*

Keywords: *Romanian-Soviet Treaty, impact, reactions, consequences.*

Tratatul de colaborare, bună vecinătate și amicitie între România și U.R.S.S., semnat la Moscova, la 5 aprilie 1991, de către președinții Ion Iliescu și Mihail Gorbaciov, înlocuia vechiul tratat, încheiat în 1970 și valabil până în 1995. Conform noului document, România și U.R.S.S. se considerau, în relațiile lor reciproce, precum și în ansamblul comunității internaționale, în orice situație, drept *state prietene* (art. 1). Erau reafirmate **inviolabilitatea frontierelor și integritatea teritorială** (art. 3), semnatarele obligându-se **să nu participe la nicio alianță îndreptată una împotriva celeilalte, să nu permită ca teritoriul lor să fie folosit de către un stat terț în scopul comiterii unei agresiuni împotriva celeilalte părți, să nu pună la dispoziția unei terțe țări căile și mijloacele de comunicație și să nu sprijine în niciun fel un asemenea stat care ar fi intrat într-un conflict armat cu cealaltă parte contractantă** (art. 4). În plus, potrivit articolului 20, cele două părți se obligau să stimuleze, prin toate mijloacele, în conformitate cu legislația internă a fiecărei țări, participarea la realizarea Tratatului republicilor U.R.S.S., a regiunilor și a altor structuri administrative din ambele țări, a instituțiilor și organizațiilor lor.

Articolul 20 a fost invocat de către factorii decizionali români pentru a demonstra existența unei baze legale pentru relațiile directe cu R.S.S. Moldova (inclusiv pentru înființarea de consulate generale la

Chișinău și Iași). Trebuie subliniat, totuși, că textul articolului incriminat nu făcea referință la legislația chișinăuiană ci doar la legile sovietice și române. Liderii mișcării naționale românești dintre Prut și Nistru considerau, pe bună dreptate, că *„acest articol este susceptibil de a fi invocat de către Moscova pentru a restrânge raporturile României cu Republica Moldova la cadrul strâmt al tratatului”*¹. Încheiat în aceeași lună, Tratatul dintre Germania și U.R.S.S. stipula, în plus, dreptul etnicilor germani din Uniunea Sovietică de a-și dezvolta identitatea națională, limba și cultura.

La nivelul înaltei decizii politice românești, președintele Ion Iliescu a respins afirmațiile *mass-media* potrivit cărora Tratatul ar contraveni intereselor României și R.S.S. Moldova. Iliescu considera viitorul R.S.S. Moldova drept *„o problemă a istoriei, a vieții”* (deși, la 27 august 1991, va recunoaște, între primii, independența structurilor de stat de la Chișinău) și susținea *„rezolvarea pe cale pașnică a tuturor problemelor în contextul respectării egalității suverane, dreptului popoarelor de a dispune liber de soarta lor”*². În cadrul unei conferințe de presă desfășurate la Moscova, președintele Iliescu a ținut să sublinieze că Tratatul semnat ținea cont de procesele de afirmare a suveranității republicilor sovietice: *„Ținem seama de realitățile obiective, dar nu putem ignora nici sentimentele. Între statele vecine trebuie să existe*

relații de bună vecinătate, relații clare, corecte, de încredere reciprocă și colaborare”³. Drept compensații pentru încheierea documentului, autoritățile române au cerut lui Mihail Gorbaciov să soluționeze două probleme litigioase istorice: retrocedarea către România a tezaurului evacuat în Rusia în 1916-1917⁴ și a insulei Șerpilor, cedată în 1948. Liderul sovietic a promis, evaziv, că se va informa asupra esenței celor două chestiuni pentru a se reveni ulterior asupra lor.⁵

Revenit la București, președintele Iliescu a avut o întrevvedere cu ministrul de Externe chișinăuian, Nicolae Țâu, pentru a înștiința administrația moldovenească despre conținutul discuțiilor și al documentului de la Moscova. Soluția oferită de București era „un organism permanent care să urmărească sistematic desfășurarea activităților atât pe linie economică, cât și pe linie științifică, culturală, politică, pe linia relațiilor umane”⁶. La rândul său, președintele R.S.S. Moldova, Mircea Snegur, declara că, în virtutea unor relații specifice între Chișinău și București, raporturile directe cu statul român ar fi fost stabilite chiar și în lipsa clauzei referitoare la legăturile României cu republicile unionale⁷. În orice caz, textul documentului nu își propunea niciun fel de complicații juridice, determinate de situația condamnării internaționale a Protocolului adițional secret al Pactului comunisto-nazist dintre Germania și U.R.S.S., din 23 august 1939. Una dintre

republicile baltice, de pildă, Estonia, desemnase juridic, în 1990 deja, că după 1940 avusese loc o ocupație străină și, drept urmare, toți locuitorii așezați pe teritoriul ei după această dată erau *non-cetățeni*⁸.

Mai mult, conducerea de la Kremlin stabilise, cu doi ani înainte deja, la ședința Biroului Politic al Partidului Comunist al Uniunii Sovietice, din 6 octombrie 1988, necesitatea „conferirii unei noi calități socialismului” deoarece „*aceia care nu vor cu tot dinadinsul să răspundă la sfidările timpului își bagă boala mai adânc și complică mult evoluția ei în viitor*”⁹.

La întâlnirea restrânsă Gorbaciov – Iliescu, următoare semnării Tratatului, liderul sovietic nu a putut să nu remarce faptul că documentul „*este primul tratat încheiat cu o țară din Europa de Est după schimbările care au avut loc acolo*”¹⁰; omologul român l-a asigurat, la fel, de faptul că „*tratatul a ieșit consistent și de o mare rezonanță internațională. El reflectă dorința comună de a pune relațiile sovieto-române pe baze noi, ține seama de schimbările care au avut loc atât în aceste relații, cât și pe continentul european și în lumea întreagă. Cred că acest document va fi important din punctul de vedere al relațiilor internaționale*”¹¹. La observația lui Gorbaciov, potrivit căreia „*Occidentul vrea să ne pună pe butuci și pe noi, și pe voi, pentru ca după aceea să ne cumpere totul pe nimic*”¹², președintele României a răspuns, prompt, că „*forțele dușmă-*

noase interne și externe cooperează. În aceste condiții, tratatul pe care îl încheiem astăzi are pentru noi o importanță foarte mare. El demonstrează încrederea reciprocă existentă între țările noastre”¹³. Totodată, după ce îl asigura pe liderul de la Kremlin de faptul că în Moldova existau „forțe realiste”, Iliescu cerea direct Moscovei: „să sprijiniți mai mult pe Mircea Snegur. El gândește în mod realist”. Gorbaciov, obsedat de menținerea, pe orice cale, a unității Uniunii Sovietice, se dovedea extrem de preocupat, mai degrabă, de „a nu se permite scindarea republicii”, arătând că „viața din Moldova trebuie să reîntre într-un făgaș normal și, apoi, vom face totul pentru dezvoltarea legăturilor normale dintre România și Moldova pe bazele puse de noul tratat”¹⁴. Președintele României, preocupat de instituirea unor relații amicale cu Kremlinul, indiferent de consecințele juridice internaționale ale Tratatului, a mai menționat, în cursul aceleiași întrevederi restrânse, că „este firesc că la noi se manifestă un interes deosebit pentru republicile vecine, Moldova și Ucraina. Aici există chestiuni delicate. Le abordăm în mod rațional, echilibrat, ținând cont pe deplin atât de realitățile relațiilor noastre bilaterale, cât și de situația internațională. Vrem să fim realiști, să avem o atitudine corectă și să nu vă creăm probleme. Dimpotrivă, este important ca forțele extremiste de dreapta, atât din țara dumneavoastră, cât și de la noi să fie, ca să

zic așa, dezarmate, să procedăm cu abilitate, consultându-ne reciproc”¹⁵.

Trebuie subliniat, în contextul negocierilor și semnării Tratatului, starea de confuzie determinată de extrem de puținele informații referitoare la textul său, primite de către elita politică de la București, inclusiv din rândul liderilor Frontului Salvării Naționale. Astfel, președintele Senatului, Alexandru Bârlădeanu, susținea cu tărie că „eu nu cunosc acest tratat. Iliescu nu m-a informat nici ce va face, când a plecat la Moscova, și nici după ce s-a întors de acolo, ce a făcut” [...] eu nici n-am citit acel tratat”¹⁶. Vechiul lider comunist era de acord, ceea ce a înțeles, se pare, și Ion Iliescu, că, în contextul extrem de favorabil al unei majorități absolute, confortabile, a Frontului Salvării Naționale în Parlamentul ales la 20 mai 1990, existau șanse reale ca să se contureze o opoziție serioasă și foarte vocală la adresa documentului și a relațiilor cu Moscova, așa cum erau ele trasate de către președintele României.

Ioan Chiper a publicat un document, provenit din interiorul Comitetului Central al Partidului Comunist al Uniunii Sovietice, elaborat în februarie 1991, cu privire la evoluția relațiilor dintre România și R.S.S. Moldova, în pregătirea vizitei la Moscova a lui Ion Iliescu¹⁷. Potrivit lui, după *Decretul cu privire la măsurile de normalizare a situației din R.S.S. Moldova*, semnat de Mihail Gorbaciov la 22 decembrie

1990, și după *Declarația* din 28 decembrie 1990 a Ministerului de Externe al României (în textul căreia Basarabia și nordul Bucovinei sunt apreciate drept „*străvechi teritorii românești*”) ¹⁸, Secretariatul C.C. al P.C.U.S. îi cerea liderului de la Kremlin să evite orice fel de concesiuni în aceste chestiuni în discuțiile și întâlnirile cu liderii de la București. „*Conducătorii români – susține textul în cauză – schimbă în mod fățiș abordarea problemei moldovenești. [...] Nu este exclus ca printre motivele amânării termenelor vizitei lui Ion Iliescu la Moscova, un anumit rol să fi jucat, de asemenea, lipsa dorinței părții române de a înscrie în noul tratat, în pregătire, între țările noastre, obligații referitoare la problema teritorială și drepturile minorităților. [...] Pas cu pas se pregătește baza juridico-statală a unirii: reorganizarea administrativ-teritorială a Moldovei după modelul românesc cu lichidarea organelor Puterii sovietice, proiecte de legi cu privire la acordarea reciprocă a dublei cetățenii pentru locuitorii R.S.S. Moldova și ai României. [...] Actualii conducători români au mers deja cu mult mai departe decât își permitea Nicolae Ceaușescu [...]. Deoarece problema moldovenească se află, de fapt, pe ordinea de zi a relațiilor sovieto-române, este timpul să fie definită mai precis poziția noastră și să fie adusă la cunoștința părții române*” ¹⁹. Se poate explica, în acest mod, poziția intransigentă, fără niciun echivoc, a lui Mihail

Gorbaciov, la toate încercările lui Ion Iliescu de a contura o poziție comună față de puterea politică de la Chișinău și viitorul Moldovei, în perioada 1990-1991 ²⁰.

Tratatul româno-sovietic a avut un impact devastator asupra imaginii României, a liderilor ei politici, în capitalele europene și în rândul opiniei publice de pe ambele maluri ale Prutului. La începutul anului 1991, România era deja ultima dintre țările Pactului de la Varșovia ²¹ care se alătura cererii privind dizolvarea acestei organizații militare, nefiind încă de acord cu extinderea funcțiilor de securitate ale N.A.T.O. în Europa Central-Răsăriteană.

La Chișinău, reacțiile opiniei publice și ale forțelor politice naționale au fost extrem de viguroase. După o analiză a textului Tratatului româno-sovietic, Frontul Popular din Moldova a constatat o serie de carențe, inclusiv de natură juridică, strecurate în conținutul documentului, în special prin lipsa oricăror aprecieri, inclusiv de ordin general, referitoare la Protocolul adițional secret al Pactului Ribbentrop-Molotov și la notele ultimative ale guvernului sovietic din 26-28 iunie 1940, potrivit cărora URSS a ocupat Basarabia, nordul Bucovinei și ținutul Herța. La 24 aprilie 1991, la Chișinău, membrii și simpatizanții Frontului Popular au dat publicității o *Declarație* privind Tratatul româno-sovietic, în care acesta era apreciat drept inoportun, considerat un act provocator la adresa luptei

pentru independență a Moldovei. În plus, *Declarația* adoptată aprecia fără echivoc faptul că România „a reconfirmat relațiile de vasalitate față de U.R.S.S.”²².

Oficiosul unionist „Țara” se dezlănțuia și el față de factorii de decizie de la București: „când sperăm că România va abandona condiția de stat-satelit al imperiului sovietic, iar Republica Moldova va depune eforturi pentru a-și obține independența, Moscova ne întinde o nouă cursă: României – un tratat de vasalitate, iar Republicii Moldova – un tratat unional, ambele urmărind același scop: menținerea României în sfera de influență a Kremlinului, iar a teritoriilor românești ocupate – sub jurisdicția imperiului sovietic”²³.

Cu toate acestea, evoluțiile politice și social-economice ulterioare au dovedit incapacitatea cronică a celor două spații de a construi un proiect comun și unitar: spre deosebire de statele baltice, unde majoritatea populației se considera ocupată de către U.R.S.S., locuitorii Moldovei sovietice nici nu râvneau spre independență și nici nu doreau, în proporție majoritară, unirea cu România. Aceasta în ciuda percepțiilor Kremlinului potrivit cărora clasa politică de la Chișinău ar fi promovat o politică agresivă de apropiere de București: o marjă de apărare pentru Moscova a fost pregătirea și întreținerea conflictului militar din Transnistria (primăvara anului 1992) prin care a devenit cât se poate de concludent faptul că Moldova independentă a

fost și este nimic altceva decât „un proiect politic neîmplinit”²⁴.

De partea cealaltă a baricadei politice, Partidul Comunist din Moldova a salutat călduros semnarea Tratatului româno-sovietic. Astfel, secretarul C.C. al P.C.M., Ion Guțu, aprecia că documentul încheiat de către președinții Iliescu și Gorbaciov elimina odiosul scenariu al unirii²⁵. A. Lazarev, propagandist oficial al regimului de la Chișinău, a construit chiar o „axiomă” de politică externă moldovenească, rămasă în vigoare și pe parcursul primului deceniu al secolului XXI. Moldova ar fi avut rădăcini etnice comune și limbi înrudite. A Lazarev, folosindu-se de gestul politic al președintelui Iliescu, se străduia să dovedească evoluția de sine stătătoare a etnosurilor de pe cele două maluri ale Prutului, fiind lipsite de relevanță, în opinia lui, eforturile de a unifica cele două entități statale. Concluzia acestei axiome, preluate de către Ministerul de Externe de la Chișinău, era următoarea: „în spiritul Tratatului recent semnat, cunoașterea și respectarea acestor axiome de politică externă ne-ar fi de un real folos pentru toți”²⁶.

Primul ministru de la Chișinău, Mircea Druc, a solicitat oficial României să amâne ratificarea Tratatului deoarece „procesul dezagregării imperiului sovietic se desfășoară cu repeziciune”. Această inițiativă a fost înaintată, însă nu președintelui Ion Iliescu, ci primului ministru Petre Roman, în timpul întrevederii din luna mai 1991, de la

Stânca-Costești, pe malul Prutului²⁷. Răspunsul românesc, lipsit de echi-voc, a fost transmis – în mod demonstrativ – prin intermediul ambasadorului de la Moscova, Vasile Șandru, în luna iulie. Diplomatul român, într-o conferință de presă ținută în capitala U.R.S.S., a replicat forțelor unioniste de la Chișinău că „la momentul actual, România nu pune problema schimbării realităților teritoriale confirmate în tratatele de pace din 1947”²⁸.

Implozia imperiului sovietic a scos definitiv de pe agendă chestiunea ratificării și a intrării în vigoare a Tratatului româno-sovietic din 5 aprilie 1991. Istoria, ca și în cazul Tratatului de la București, din martie 1918, încheiat între România și Puterile Centrale, a invalidat un proiect controversat al clasei politice de la București. Inoportunitatea

Tratatului a ieșit în relief după dispariția U.R.S.S., la sfârșitul anului 1991, când Bucureștii, singura capitală din fostul bloc comunist care încheiase un astfel de document cu Moscova, s-au transferat într-o stare de evidentă izolare internațională: *mass-media* internaționale avansau ipoteze diplomatice despre constituirea unui alt tip de Mică Înțelegere, conservatoare și neo-comuniste, creată de România lui Ion Iliescu, Iugoslavia încă nedezmembrată a lui Slobodan Milošević și Slovacia lui Vladimir Mečiar. Dacă, la un moment dat, diplomația română a optat pentru o înțelegere cu marele vecin de la Răsărit în scopul soluționării disputelor istorice, această opțiune politică, indiferent de mobilurile care au ghidat-o, nu a fost în serviciul României.

Note

¹ Vladimir Socor, „Tratatul de prietenie româno-sovietic și implicațiile sale regionale”, în *Țara*, Chișinău, nr. 19 (37), 14 mai 1991.

² Gheorghe Cojocaru, „Tratatul sovieto-român din 5 aprilie 1991”, în *Cugetul*, Chișinău, nr. 3-4, (11-12), 2001, p. 19.

³ *Moldova Suverană*, Chișinău, nr. 81 (17 690), 11 aprilie 1991.

⁴ O sinteză a problemei la Viorica Moisuc, *Romania Treasure Evacuated to Moscow in 1916 and Confiscated by the Soviets*, Timișoara, 2001.

⁵ *Moldova Suverană*, 11 aprilie 1991. Un martor diplomatic, reprezentant al Ambasadei României, nu amintește în niciun fel despre discuțiile Iliescu - Gorbaciov din aprilie 1991. Vezi Vasile Buga, *Apusul unui imperiu. U.R.S.S. în epoca Gorbaciov, 1985-1991*, București, 2007.

⁶ *Moldova Suverană*, nr. 83 (17 692), 13 aprilie 1991.

⁷ *Ibidem*, nr. 107 (17 716), 22 mai 1991.

⁸ Silviu Miloiu, Elena Dragomir, „The Building Up Of A New Identity For The Estonian State Following The Collapse Of The

- Soviet Union”, în Ion Stanciu, Iulian Oncescu (coord.), *Romania and Spain. The National Identity and Building of National States (XV-XX Centuries)*, Târgoviște, 2008, p. 196.
- ⁹ „Moscova voia eliberarea sub control. De la ședința Biroului Politic, 6.10.1988”, în *Ziua*, nr. 3174, 17 noiembrie 2004. Va urma, în consecință, o deteriorare rapidă și fără echivoc a relațiilor politice și ideologice dintre Republica Socialistă România și U.R.S.S. Vezi, în acest sens, textul foarte concludent al lui Simion Gheorghiu, „Agonia regimului comunist din România: schimbul de mesaje dintre N. Ceaușescu și M. Gorbaciov, noiembrie 1989”, în *Arhivele Totalitarismului*, an XVI, nr. 3-4, 2008, pp. 228-241.
- ¹⁰ Stenograma discuției Mihail Gorbaciov - Ion Iliescu, Moscova, 5 aprilie 1991, în „Ziua”, 17 noiembrie 2004.
- ¹¹ *Ibidem*.
- ¹² *Ibidem*.
- ¹³ *Ibidem*.
- ¹⁴ *Ibidem*.
- ¹⁵ *Ibidem*.
- ¹⁶ Sabin Ivan, „Ion Iliescu în oglinda istoriei. Interviu cu Alexandru Bârlădeanu”, în *Memoria*, nr. 68-69 (3-4), 2009, pp. 167-168. Textul provine din Sabin Ivan, *Radiografii parlamentare. De vorbă cu Alexandru Bârlădeanu*, Editura Ex Ponto, Constanța, 1998.
- ¹⁷ Ioan Chiper, „Relațiile dintre București și Chișinău sub supravegherea Moscovei: un document secret din februarie 1991”, în Alexandru Zub, Venera Achim, Nagy Pienaru (editori), *Națiunea română – idealuri și realități istorice*, București, 2006, pp. 563-565.
- ¹⁸ *Ibidem*, p. 563.
- ¹⁹ *Ibidem*, pp. 564-565.
- ²⁰ Această situație pare a proveni și din relația de subordonare politică, între 1989 și 1991, dintre cei doi lideri atâta vreme cât inclusiv apropiații ai lui Gorbaciov acceptă ideea unei lovituri de palat la București, în 22 decembrie 1989, în favoarea unei grupări din interiorul Partidului Comunist Român apropiată de Kremlin. Versiunea este susținută, de exemplu, de către Valeri Leonidovici Musatov, adjunctul directorului Secției de afaceri externe a C.C. al P.C.U.S. în perioada 1989-1991. Acesta a susținut, la 12 noiembrie 2009, la Moscova, la o ședință organizată la Institutul de Slavistică al Academiei de Științe a Federației Ruse, în cadrul Comisiei mixte de istorici din România și Federația Rusă, că la începutul lui ianuarie 1990, a sosit la București pentru a lua contact cu liderii Frontului Salvării Naționale și ai noilor partide politice. „Când am intrat pentru prima oară în clădirea unde se afla F.S.N. - își amintește V. L. Musatov – și m-a întâmpinat fostul șef de protocol al lui Ceaușescu, am înțeles totul”. Vezi fragmente din această relatare și în http://romanian.ruvr.ru/main.php?In_g=rom&q=9334&cid=205&p=16.11.2009 („Vocea Rusiei”, 19 noiembrie 2009).
- ²¹ O bună sinteză a relațiilor dintre România și Tratatul de la Varșovia, la Corneliu Filip, *Tratatul de la Varșovia. Organizație politico-militară sub egida Moscovei*, Târgoviște, 2006.
- ²² *Sfatul Țării*, Chișinău, nr. 62 (842), 30 aprilie 1991.
- ²³ Gheorghe Cojocaru, *op. cit.*, p. 21.

- ²⁴ Oazu Nantoi, „De ce nu poate scăpa Republica Moldova de influența Rusiei”, în *Foreign Policy România*, nr. 4, iunie-iulie 2008, pp. 47-48.
- ²⁵ *Cuvântul*, Chișinău, nr. 89 (126), 17 mai 1991.
- ²⁶ A. Lazarev, „Etnosul moldovenesc: afinitate sau identitate cu etnosul românesc?”, în *Cuvântul*, Chișinău, nr. 105 (142), 8 iunie 1991.
- ²⁷ Gheorghe Cojocaru, *op. cit.*, p. 22.
- ²⁸ *Moldova Suverană*, nr. 137 (17.746), 17 iulie 1991. Pentru întreaga problematică a relațiilor dintre România și Moldova în 1990-1991, vezi Gheorghe Cojocaru, *Politica externă a Republicii Moldova. Studii*, Chișinău, 2001.

Bibliografie

- Buga, Vasile, *Apusul unui imperiu. U.R.S.S. în epoca Gorbaciov, 1985-1991*, INST, București, 2007.
- Chiper, Ioan, „Relațiile dintre București și Chișinău sub supravegherea Moscovei: un document secret din februarie 1991”, în Alexandru Zub, Venera Achim, Nagy Pienaru (editori), *Națiunea română - ideuri și realități istorice*, Editura Academiei, București, 2006, pp. 563-565.
- Cojocaru, Gheorghe, *Politica externă a Republicii Moldova. Studii*, Editura Civitas, Chișinău, 2001.
- Cojocaru, Gheorghe, „Tratatul sovieto-român din 5 aprilie 1991”, în *Cugetul*, Chișinău, nr. 3-4, (11-12), 2001.
- Filip, Corneliu, *Tratatul de la Varșovia. Organizație politico-militară sub egida Moscovei*, Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2006.
- Gheorghiu, Simion, „Agonia regimului comunist din România: schimbul de mesaje dintre N. Ceaușescu și M. Gorbaciov, noiembrie 1989”, în *Arhivele Totalitarismului*, an XVI, nr. 3-4, 2008, pp. 228-241.
- Ivan, Sabin, *Radiografii parlamentare. De vorbă cu Alexandru Bârlădeanu*, Editura Ex Ponto, Constanța, 1998.
- Lazarev, A., „Etnosul moldovenesc: afinitate sau identitate cu etnosul românesc?”, în *Cuvântul*, Chișinău, nr. 105 (142), 8 iunie 1991.
- Moisuc, Viorica, *Romania's Treasure Evacuated to Moscow in 1916 and Confiscated by the Soviets*, Editura Augusta, Timișoara, 2001.
- Nantoi, Oazu, „De ce nu poate scăpa Republica Moldova de influența Rusiei”, în *Foreign Policy România*, nr. 4, iunie-iulie 2008, pp. 47-48.
- Socor, Vladimir, „Tratatul de prietenie româno-sovietic și implicațiile sale regionale”, în *Țara*, Chișinău, nr. 19 (37), 14 mai 1991.